

فهرست

۱	.....	مقدمه
۱۱	.....	همزه‌ی استفهام
۱۲	.....	ارایت در معنای آخِرینی
۱۶	.....	همزه‌ی تسویه
۱۷	.....	حذف همزه‌ی وصل باب‌های ثلاثی مزید در صورت اجتماع با همزه‌ی استفهام
۱۸	.....	«بای» تعدیه
۳۱	.....	حذف بای تعدیه
۳۳	.....	«بای» زائده
۳۸	.....	«مین» زائده
۴۸	.....	«مین» زائده در جمله‌ی مثبت
۵۰	.....	«مین» بیانی
۵۹	.....	«لاء» نفی جنس
۶۵	.....	«لو» در قرآن
۶۷	.....	«لو» شرطی
۷۵	.....	«لو» وصلی
۷۷	.....	«لو» در معنای تمّنی
۷۸	.....	«لو» مصدری
۷۹	.....	«لام» جُحود
۸۱	.....	«لام» مجاوزه
۸۲	.....	«لام» ابتدائیت
۸۳	.....	«لام» ابتدائیت بر سر مبتدا

۸۵	«لام» ابتدائیت بر سر خبر انّ
۹۶	«لام» ابتدائیت بر سر اسم موخرانّ
۱۰۰	«لام» ابتدائیت بر سر ضمیر فصل
۱۰۲	«لَمَّا» به معنای «إِلَّا»ی استثنایی
۱۰۳	کاف تعلیل
۱۰۵	«إِنْ» مخففه از ثقیله
۱۰۸	«إِنْ» نافیّه
۱۱۳	«أَنْ» تفسیریه
۱۱۷	«أَنْ» زائد بعد از «لَمَّا» (ی حینیه توقیثیه)
۱۱۸	«مَا»ی زائد بعد از اِنْ شرطیه
۱۲۰	حال
۱۲۲	حال مفرد
۱۴۰	جمله‌ی حالیه بدون واو
۱۴۵	جمله‌ی حالیه همراه با واو حالیه
۱۵۵	تمیز
۱۶۲	باب اشتغال
۱۶۴	مفعول له
۱۶۹	مفعول مطلق
۱۷۹	مفعول معه؛ «واو» در معنای «مع»
۱۸۰	قَسَم: «باء» قسم
۱۸۲	قَسَم: «تاء» قسم
۱۸۳	قَسَم: «واو» قسم
۱۸۵	قَسَم: «لام» قسم
۱۸۶	توصیف مضاف
۱۹۰	توصیف مضاف‌الیه
۱۹۳	تتابع اضافات
۱۹۴	بدل و عطف بیان
۱۹۵	بدل کلّ از کلّ
۲۰۰	بدل بعض از کلّ
۲۰۱	بدل اشمال

۲۰۲	بدل همراه با تکرار حرف جر
۲۰۴	صیغه تعجب «ما أَفْعَلْ، أَفْعِلْ به»
۲۰۵	جزم فعل مضارع در جواب امر
۲۱۰	نصب فعل مضارع بعد از فاء سببیت
۲۱۴	عطف اسم ظاهر بر ضمیر مرفوعی
۲۱۶	عطف ضمیر منفصل بر اسم ظاهر یا ضمیر متصل
۲۱۷	عطف اسم ظاهر بر ضمیر مجروری متصل
۲۲۰	جمله‌ی معترضه
۲۲۲	تکرار در قرآن
۲۲۶	تکرار به سبب طول جمله

مقدمه

کتاب حاضر حاصل جستجوی قرآنی من طی سال‌های فراگیری ادبیات عرب از ۱۳۶۷-۱۳۶۹ در حوزه‌ی علمیه‌ی قم بوده است. گهگاه بخش‌هایی اندک از آن را طی سالیان گذشته تکمیل یا بازنگاری کرده‌ام و امروز برای بهره‌مندی بیشتر طلاب، دانشجویان و علاقمندان زبان قرآن آن را به نشر می‌سپارم، با این امید که در آینده‌ای نزدیک بتوان بخش‌هایی تازه از دیگر مباحث صرفی یا نحوی قرآن کریم را نیز بدان افزود.

این اثر قصد گردآوری کامل تمام شواهد قرآنی ذیل برخی از مباحث و فروع نحوی در زبان عربی را دارد. ناگفته پیداست که مباحث نحو در زبان عربی بسیار گسترده و برخی از عناوین آن امور بسیار ساده و پرتکراری است. فی‌المثل می‌دانیم که در زبان عربی، «واو» حرف عطف است، اما نشان دادن نزدیک به ده‌هزار واو عاطفه با تمامی آیات قرآنی که در آنها واو یا فاء به کار رفته، در این کتاب ممکن، اما کم‌فایده است. به همین سان، گرد آوردن تمام فاعل‌های مرفوع و مفعول‌های منصوب و مانند آن از حوصله‌ی کتابی اینچنین بیرون می‌نماید. بنابراین، کوشش من بر آن بوده که در این قدم نخست، برخی از مهم‌ترین مباحث نحو عربی را در آیات قرآن جستجو و تمامی نمونه‌های کاربرد آن در قرآن را استخراج کنم. فی‌المثل در مبحث «عطف»، تمامی ترکیبات حاوی عطف در جملات قرآنی گردآوری نشده‌اند، اما تمامی نمونه‌های ساختار مهمی چون «عطف اسم ظاهر بر ضمیر مرفوعی فاعلی» یا «عود خافض در عطف اسم ظاهر بر ضمیر مجروری متصل» در کنار هم

آمده‌اند. به همین سان از مبحث مفصل اعراب فعل، دو مسئله‌ی مهم یعنی «جزم فعل مضارع در جواب امر»، و «نصب فعل مضارع بعد از فاء سببیت» را آورده‌ام و از بحث مفصل مفعول‌به، تنها به مرور «باب اشتغال» بسنده کرده‌ام. معجم‌های قرآنی سابقه‌ای بسیار طولانی دارند. در میان نخستین تلاش‌های قرآنی عالمان اسلامی طی قرون دوم و سوم هجری، کتاب‌هایی می‌توان یافت که مؤلفان آنها گونه‌ای از ساختارهای لفظی، لغوی، نحوی، و معنایی قرآن را گردآوری کرده‌اند. کتاب‌هایی با عنوان غریب القرآن منسوب به ابوسعید بن تغلب بن رباح البکری (م ۱۴۱ ق)، یحیی بن المبارک الیزیدی (م ۲۰۲ ق)، النضر بن شمیل بن خرشة (م ۲۰۳ ق)، ابوعبیده معمر بن مُثَنّی (م ۲۱۰ ق)، اصمعی (م ۲۱۳ ق)، سعید بن مسعدة معروف به اخفش اوسط (م ۲۱۵ ق)، ابن قتیبة (م ۲۷۶ ق) و ابوبکر محمد بن عزیز سجستانی (م ۳۳۰ ق) را باید نخستین تلاش‌ها در معجم‌نگاری واژگان خاصی از قرآن به‌شمار آورد. از این آثار، تنها کتاب‌های ابن قتیبة با عنوان تأویل مشکل القرآن و تفسیر غریب القرآن، و نوشته‌ی سجستانی با عنوان غریب القرآن به‌طور کامل به دست ما رسیده است. قرون بعدی شاهد کمال آثار فرهنگ‌نگاری قرآنی بود. در این میان، المفردات فی غریب القرآن، اثر ابوالقاسم الحسین بن محمد بن المفضل، مشهور به راغب اصفهانی را کامل‌ترین این آثار در گذشته باید دانست.^۱

در چند دهه‌ی اخیر، با پیشرفت شیوه‌های فرهنگ‌نگاری، معجم‌های قرآنی فراوان و متنوعی برای قرآن کریم تهیه شده و انتشار یافته است. مرادم از معجم، اثری است که قصد استقصا یا گردآوری تمام شواهد لفظی، ادبی، معنایی، موضوعی و مانند آن در قرآن کریم را در کنار هم دارد. معجم‌های قرآن را به سه دسته می‌توان تقسیم کرد: لفظی، ادبی، و معنایی. معجم لفظی

۱. بهترین تحقیق از آن محمد احمد خلف الله، چاپ قاهره: مکتبة الأنجلو المصریة، ۱۹۷۰م، در ۴۲۹ صفحه است. پیش از آن دو چاپ دیگر یکی به تحقیق نور محمد کراجی، در پاکستان، ۱۹۶۱ میلادی و دیگری به تحقیق محمد سید کیلانی، در قاهره، ۱۹۶۲ انجام یافته که همین چاپ اخیر بعدها از سوی ناشران متعدد در ایران نیز افست گردیده است.

تمامی شواهد لفظی (اسم‌ها، فعل‌ها یا ادوات و حروف) را در قرآن گردآوری می‌کند. معروف‌ترین این دسته از معجم‌ها، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم (تهیه‌ی محمد فؤاد عبدالباقی) است که بر اساس الگوی نجوم الفرقان فی اطراف القرآن اثر گوستاو فلوگل^۱ (لاپزیگ، ۱۸۴۲)، نخستین بار در ۱۳۶۴ق/ ۱۹۴۵م انتشار یافت. معجم‌های ادبی به دنبال دسته‌بندی و ارائه‌ی تمام شواهد ادبی (صرفی، نحوی، بلاغی) در قرآن‌اند. نمونه‌ای از این آثار، معجم مفردات الابدال و الاعلال نوشته‌ی احمد محمد الخراط، و معجم حروف المعانی فی القرآن الکریم نگاشته‌ی محمد حسن الشریف است. و سرانجام معجم‌های معنایی که تعدادشان نیز بیشتر است، در واقع نوعی فرهنگ موضوعی معنایی برای قرآن به‌شمار می‌آیند. فهرستی از پنجاه نمونه‌ی این آثار را با کمی توسع در اینجا می‌آورم. تعداد اندکی از این کتاب‌ها اگرچه عنوان معجم دارند، با ترتیب الفبایی و با استقصای کامل تمام آیات همراه نیستند.

۱. ترتیب المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، محسن بیدارفر، قم: بیدار، ۱۳۶۵ش. ۷۵۰ص.
۲. الترتیب و البیان عن تفصیل آی القرآن، محمد زکی صالح، بغداد: دارالمکتبة العلمیة، ۱۳۹۹ق / ۱۹۷۹م. ۳ جلد.
۳. تزکیه نفس و تهذیب اخلاق، استخراج از کلام‌الله مجید، ژول لایوم، گزینش و ترجمه‌ی گزیده به فارسی از کیکاوس ملک منصور، مؤسسه خیریه لیستر، ۱۳۴۱ش، ۹۱ص.
۴. تفصیل آیات القرآن الحکیم به انضمام کتاب المستدرک، ژول لایوم، ترجمه از عربی مهدی الهی قمش‌های، تهران: انتشارات اسلامیة، ۱۳۵۶ش. ۱۳۰۲ص.

1. Gustav Leberecht Flügel, *Concordantiae corani arabicae: ad literarum et verborum radices diligenter disposuit*, Leipzig: Tauchnitti, 1842, 1875; rep. Ed. Ridgewood (NJ, USA): Gregg Press, 1965. [Concordance to Flügel's edition of the Arabic text of the Qur'an.]

۵. تفصیل آیات القرآن الحکیم، ترجمه‌ی محمد فؤاد عبدالباقی، ۱۹۳۵. چاپ دوم، جول لابوم، تفصیل آیات القرآن الحکیم، همراه با مستدرک ادوار مونتیه، ترجمه‌ی محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۹۶۹م. ۶۷۱ص.
۶. تفصیل آیات قرآن کریم، ژول لابوم، ترجمه از متن عربی به اهتمام کیکاوس ملک منصور، تهران: چاپخانه مجلس، ۱۳۷۵ق / ۱۳۳۴ش، ۷۱۴+۷۱۴ص.
۷. الجامع لمواضع آیات القرآن الکریم، محمد فارس برکات، با مقدمه‌ی محمد بهجة بیطار و محمد کمال خطیب، دمشق: المكتبة الهاشمية، ۱۳۷۹ق / ۱۹۵۹م. نیز در قم: دارالهجره، ۱۴۰۴ق / ۱۳۶۳ش. ۶۶۰ص.
۸. الدلیل المفهرس لآیات القرآن الکریم، حسین محمد فهمی الشافعی، القاهرة: دارالسلام، ۱۴۱۸ق / ۱۹۹۸م. ۳۲۷ص.
۹. دلیل مباحث القرآن المجید، محمد العربی الغروزی، بیروت: دارالهادی، ۱۴۰۱ق. ۲۵۵ص.
۱۰. سِلک البیان فی مناقب القرآن [نمایه و فرهنگ‌نامه‌ی قرآن، به ضمیمه‌ی ارجاعات و توضیحات مفصل صرفی و نحوی از متن قرآن] یوهان پنریس، لندن: هنری س. کینگ، ۱۸۷۳م. ۱۶۶ص.^۱
۱۱. طبقات آیات، خلیل صبری، تهران: ابن‌سینا، ۱۳۴۴ش. ۱۱۰۳ص.
۱۲. غریب القرآن فی لغات الفرقان، أبو‌الفضل بن فیاض علی، حیدرآباد، ۱۹۴۷م. همراه با ترتیب الفبایی الفاظ غریب قرآن و شرح و توضیح به زبان اردو.
۱۳. فرهنگ قرآن: کلید راهیابی به موضوعات و مفاهیم قرآن کریم، اکبر هاشمی رفسنجانی و محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن، قم: مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۲۳ جلد تاکنون، ۱۳۷۹-.

1. John Penrice, *A dictionary and glossary of the Kor-ān, with copious grammatical references and explanations of the text*, London: H.S. King, 1873; New York: Biblio & Tannen, 1969; New York: Praeger Publishers, 1971; Lahore: Al-Biruni, 1975; London: Curzon Press, 1976; Delhi: Gaurav, 1987. [Arabic title: *Silk al-Bayān fī manāqib al-Qur-ān*. Introduction by R.B. Serjeant.]

١٤. فرهنگ موضوعی قرآن مجید: الفهرست الموضوعی للقرآن الکریم، کامران فانی و بهاء الدین خرمشاهی، تهران: ناهید، ١٣٧٦ ش. شانزده + ٤١٩ ص.
١٥. فرهنگ نامه موضوعی قرآن کریم، احمد خاتمی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ١٣٨٦ ش. ٣ جلد.
١٦. فهارس القرآن: فهرست نامه قرآن، محمود رامیار، تهران: صابرين، ١٣٧٩ ش. ٣٦٨ ص.
١٧. الفهرس المُردان بآیات القرآن، حمادة عبید احمد ابراهيم، بيروت: الدار العربية للموسوعات، ١٤٣١ ق / ٢٠١٠ م. ٦١٩ ص.
١٨. قاموس الفاظ القرآن، عربي انجلیزی: حسب الترتیب الجذری و السياق المعنوی مع ایضاحات صرفیة و نحویة و تنصیل میسرة عن الاماکن و الاعلام، عبد الله عباس الندوی، جدة: دارالشروق، ١٤٠٣ ق. ٦٩٨ ص.
١٩. قاموس الالفاظ القرآنیة: دلیل ابجدی و بیان احصائی لجميع الفاظ القرآن، حسین محمد فهمی الشافعی، القاهرة: دارالمعارف، بی تا. ٩٢٨ ص.
٢٠. القاموس المقارن لالفاظ القرآن الکریم، خالد اسماعیل علی، بیروت: مؤسسة البديل، دارالمتقین، للثقافة والعلوم والطباعة والنشر ٢٠٠٤ م. ٦٠٣ ص.
٢١. قاموس غریب القرآن حسب ترتیب السور، محمد الصادق قمحای، القاهرة: مكتبة و مطبعة محمد علی صبیح، ١٣٩٠ ق / ١٩٧٠ م. ٢١٧ ص.
٢٢. مجمع بحار الأنوار فی غرائب التنزیل ولطائف الأنوار، محمد بن طاهر البتانی، لکنو (هند)، ١٢٨٣ ق / ١٨٦٦ م. ٣ جلد.
٢٣. معجم اعراب الفاظ القرآن الکریم، محمد سید طنطاوی، ویراسته‌ی الشیخ محمد فهمی ابو عبیة، چاپ اول، بیروت: مكتبة لبنان ناشرون، ١٤١٥ ق / ١٩٩٥ م. ٨٣١ ص.
٢٤. معجم اعلام القرآن الکریم: یشمل علی اسماء الرجال و النساء و القبائل و الامم و الاماکن و الايام و ما أبهم من الاسماء، محمد التونجی، چاپ دوم، الكويت: منشورات مرکز المخطوطات و التراث و الوثائق، ١٤١٦ ق / ١٩٩٦ م. ٣٠٤ ص.

۲۵. المعجم الاحصائي لالفاظ القرآن الكريم: فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم، محمود روحانی، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶-۱۳۶۸ ش. ۳ جلد.
۲۶. معجم الادوات فی القرآن الکریم، راجی الاسمر، بیروت: دارالجیل، ۱۴۲۵ ق / ۲۰۰۵ م. ۳۸۳ ص. (فقط نمونه می دهد، اما استقصا ندارد)
۲۷. معجم الادوات و الضمائر فی القرآن الکریم، اسماعیل احمد عمایرة و عبدالحمید مصطفی السید، چاپ چهارم، بیروت: مؤسسه الرسالة، ۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۸ م. ۸۱۳ ص.
۲۸. المعجم الاشتقاقی الموصول لالفاظ القرآن الکریم موصول ببيان العلاقات بین الفاظ القرآن الکریم باصواتها و بین معانیها، محمد حسن حسن جبل، القاهرة: مکتبه الاداب، ۲۰۱۰ م. ۴ جلد. ۲۴۱۵ ص.
۲۹. معجم الالفاظ و الاعلام القرآنیة یشمل جمیع الفاظ القرآن الکریم مرتبة هجائياً و مشروحة و بیان عدد مرات ورود کل لفظ و مواضع نصوصه فی السور و الايات مع تعریف بالاعلام التاریخية و الجغرافية، محمد اسماعیل ابراهیم، القاهرة: دارالفکر العربی، بی تا، تاریخ مقدمه: ۱۳۸۸ ق / ۱۹۶۸ م. ۵۹۸ ص.
۳۰. المعجم الجامع لغرب مفردات القرآن الکریم، عبدالعزیز عزالدین السیروان، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶ م. ۴۸۰ ص.
۳۱. معجم الفاظ القرآن الکریم (طبعة منقحة)، القاهرة: مجمع اللغة العربية، ۱۴۱۰ ق / ۱۹۹۰ م. ۱۲۲۸ ص.^۱
۳۲. معجم القرآن و هو قاموس مفردات القرآن و غریبه، عبدالرءوف المصری، بیروت: دارالسرور، ۱۳۶۷ ق / ۱۹۴۸ م. ۳۹۶ ص.

۱. معجم ألفاظ القرآن الکریم نخست در شش جزوه طی سالهای ۱۹۵۳ تا ۱۹۶۹ میلادی منتشر شد. سه جلد نخست از ۱۹۵۳ تا ۱۹۵۹ منتشر شد. مجلد چهارم را امین الخولی تهیه کرد که از سوی دارالکاتب العربی در ۱۹۶۷ به بازار آمد. بخش پنجم را حامد عبدالقادر، ششمین قسمت را محمد علی التجار آماده ساختند که مجمع اللغة العربية آن را در ۱۹۶۹ منتشر ساخت. الهيئة المصرية العامة للتألیف و النشر این مجموعه را سال بعد (۱۹۷۰) در دو جلد انتشار داد.

٣٣. المعجم المفصل لمواضيع القرآن المتزل، محمد خليل عيتاني، بيروت: دارالمعرفة، ١٤٢١ق/ ٢٠٠٠م. ٧٤٨ص.

٣٤. المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم (حسب جذور الكلمات)، محمد جعفر صدرى، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردى، ٢٠٠٥م.

٣٥. المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الكريم وفق نزول الكلمة، محمد سعيد اللحام، بيروت: دارالمعرفة، ١٤٢٨ق/ ٢٠٠٧م. ١٠٦٢ص.

٣٦. المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الكريم، محمد فؤاد عبدالباقي، القاهرة: دارالكتب المصرية، ١٣٦٤ق/ ١٩٤٥م.

٣٧. المعجم المفهرس لآيات القرآن الكريم، محمد منير الدمشقى، بيروت: دارالقلم، بى تا. ٢٦٤ص.

٣٨. المعجم المفهرس للتراكيب المتشابهة فى القرآن الكريم، محمد زكى محمد خضر، عمان (الاردن): دارعمار، ١٤٢٢ق/ ٢٠٠٢م. ٤٠٣ص.

٣٩. المعجم الموسوعى لألفاظ القرآن الكريم و قراءاته، احمد مختار عمر، الرياض: مؤسسة سطور المعرفة، ١٤٢٣ق/ ٢٠٠٢م. ١٥٠٤ص.

٤٠. المعجم الموضوعى لآيات القرآن الكريم: معجم شامل فى باب، ذكرت الآيات فى ابوابها من التاريخ و التوحيد و الفقه و نحوها و فصلت فيها تفصيلاً دقيقاً جزئياً و كلياً و روست الصفحات على حروف الهجاء ليكون معجماً موضوعياً، حسان عبدالمنان، عمان (الاردن): بيت الافكار الدولية، بى تا، تاريخ المقدمة: ١٤٢٠ق/ ٢٠٠٠م. ٥٩٤ص.

٤١. المعجم الموضوعى لآيات القرآن الكريم، صبحى عبدالرؤوف عصر، القاهرة: دارالفضيلة، ١٩٩٠م. ٨٣١ص.

٤٢. المعجم الميسر لالفاظ القرآن الكريم حسب بدايات الكلمة، ابراهيم رمضان، بيروت: شركة دار الارقم بن ابى الارقم، ١٤١٤ق. ١٦٣٢ص.

٤٣. المعجم الوافى لكلمات القرآن الكريم مرتبة هجائياً حسب النطق مع تأصيلها لغوياً و بيان معانيها و مواضعها و دلالتها من امهات كتب التفسير و ربطها بالاحوال العصرية، محمد عتريس، القاهرة: مكتبة الآداب، ١٤٢٧ق/ ٢٠٠٦م. ١٠٦٧ص.

۴۴. معجم حروف المعانی فی القرآن الکریم: مفهوم شامل مع تحدید دلالة الادوات، محمد حسن الشریف، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۷ق/ ۱۹۹۶م. ۳ جلد. ۱۴۷۹ص.

۴۵. المعجم فی فقه لغة القرآن الکریم و سر بلاغته، زیر نظر محمد واعظزاده خراسانی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۱۹ق. ۱۵ جلد تاکنون.

۴۶. معجم کلمات القرآن الکریم، محمد زکی محمد خضر، انتشار الکترونیکی، ۱۴۲۶ق/ ۲۰۰۵م. ۲ جلد.

۴۷. معجم مفردات الابدال و الاعلال فی القرآن الکریم، احمد محمد الخراط، دمشق: دارالقلم، ۱۴۰۹ق/ ۱۹۸۹م. ۵۳۶ص.

۴۸. مفتاح القرآن، أحمد شاه، بنارس (هند): لازاروس؛ لاهور: انجمن کتب مذهبی پنجاب، ۱۹۰۶م. دو جلد: بخش نخست: کشف اللغات قرآن؛ بخش دوم: واژه‌نامه‌ی کامل قرآن، ۱۰+۲۶۶ص.^۱

۴۹. مفصل آیات القرآن: ترتیب معجمی، عبدالصبور شاهین، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۴ق/ ۱۹۹۴م. ۱۰ جلد. ۵۳۲+۶۲۳۵ص.

۵۰. نجوم الفرقان فی اطراف القرآن یا کشف الآیات قرآن مجید، گوستاو فلوگل، به کوشش سید محمد دبیرسیاقی، ترجمه‌ی مقدمه‌ی لاتینی از دکتر ماتسوخ، تهران: انتشارات اقبال، ۱۳۴۴ش/ ۱۳۸۵ق. ۱۸۹ص.

کتاب حاضر بر خلاف آثار بالا، تنها الگوهای خاص نحوی را در قرآن جستجو و استقصا می‌کند. با آنکه از حیث تقسیم بندی بالا این کتاب نمونه‌ای از معجم‌های ادبی به شمار می‌آید، اما هیچ‌یک از آثار فوق، کارکرد آن را

1. Ahmad Shah, *Miftahul Quran*. Part I: *Concordance of the Quran*. Part II: *A complete glossary of the Quran*, Benares: E.J. Lazarus; Lahore: Punjab Religious Book Society, 1906. 266+110pp

ندارند. تنها اثر مشابه و نزدیک به کار حاضر، معجم حروف المعانی فی القرآن الکریم: تألیف محمد حسن الشریف است که دو تفاوت جدی با معجم نحوی حاضر دارد: نخست آنکه تنها به حروف و معانی حروف در قرآن توجه دارد؛ بنابراین ساخت‌های نحوی مرتبط با فعل، فاعل، مفعول و قیود جمله چون مفعول به، مفعول مطلق، حال، تمیز و مانند آن را ارائه نمی‌کند. دوم آنکه معانی بسیاری از حروف در اثر محمد حسن الشریف به اشتباه یا بر اساس برخی تفاسیر متأخر به صورتی قطعی تعیین شده است.

نحو دانشی بشری است: کوششی است برای یافتن قواعد و روابط زبانی در میان واژگان جملات زبان عربی. از همین رو، اجتهادات زبانی و نظریه‌پردازی‌های عالمان ادب عربی در قرون نخست در شکل‌گیری این علم به صورت کنونی بسیار تأثیرگذار بوده است. طبیعی است در این زبان نیز همانند هر زبانی دیگر، استثنا هم می‌توان یافت: که نظریه‌پردازی‌های متعدد و متفاوت نحویان کوفی و بصری و ... را برای توجیه آن امر به همراه داشته است. طبیعی است نه پایان بخشیدن این نزاع‌ها در کتاب حاضر ممکن است و نه اساساً چنین کارکردی برای چنین آثاری انتشار می‌رود. تمام کوشش من در این اثر، آن است که شناخت برخی از ساختارهای عربی قرآنی را فراتر از تنگنای قواعد پیچیده‌ی نحو کلاسیک برای فراگیران و علاقمندان زبان قرآن آسان‌تر کنم. هر آموزنده‌ی زبان عربی قرآن، یقیناً با دیدن تمامی شواهد و کاربردهای قواعد زبان عربی در متن قرآن، هم آن قواعد را بهتر فرا می‌گیرد و هم بر متن قرآن تسلط بیشتری پیدا می‌کند. به همین سان، این کتاب می‌تواند به آموزگاران صرف و نحو قرآنی نیز در آموزش زبان عربی مدد بسیار برساند. به جز این، گاه دیدن تمام شواهد قرآنی در کنار هم و مقایسه‌ی این مثال‌ها، ایده‌های تازه‌ای به ما می‌دهد. در این مقدمه‌ی کوتاه به نمونه‌ای از این نکته‌ها اشاره می‌کنم که خود در بررسی لام الابتداء یا همان لام ابتدائیت در قرآن دریافتیم: نزدیک ۳۰ بار در قرآن کریم، لام ابتدائیت بر سر مبتدا درآمده که در تمام موارد، خبر جمله چنانچه مفرد باشد از جنس افعال التفضیل (خیر، أحق،

أحبّ، أشقّ، أكبر، أقرب، أشدّ، أولى، أخزى، أعلم) است.^۱ روشن است که این کتاب نمی‌خواهد و نمی‌تواند تمامی ابواب صرف یا نحو و مسائل درونی آن را به علاقمندان فراگیری زبان قرآن بیاموزد؛ اما امید دارد کسی را که در راه یادگیری این علوم یا حتی متبحّر در فنون ادب قرآنی است، مدد بیشتر برساند و راه‌های تازه‌ای پیش پا بگشاید.

علاوه بر پدرم مرحوم حجة الاسلام والمسلمین محمدحسن کریمی‌نیا (کرباسی)، حجج اسلام آقایان سید علی حسینی، محمدرضا زیبایی‌نژاد و ابوالقاسم علیدوست نخستین معلمان من در آشنایی با زبان قرآن طی سال‌های ۱۳۶۷-۱۳۶۹ در حوزه‌ی علمیه‌ی قم بودند که یاد ایشان را در آغاز این دفتر نشانی از کمترین سپاس خود می‌دانم. به‌جز این، بعدها در راه آماده‌سازی این دفتر از مشورت دکتر آذرتاش آذرنوش و شادروان استاد سید جعفر شهیدی بهره‌مند بودم که ذکر نام و ادای سپاس بدیشان را نیز کمترین وظیفه‌ی خود می‌شمارم.

مرتضی کریمی‌نیا

تهران - اسفند ۱۳۹۱

۱. در سه جا (البقرة، ۱۰۳؛ الشوری، ۴۱؛ الشوری، ۴۳) خبر، جمله‌ی اسمیه است و در یک مورد، خبر جمله‌ی فعلیه است که در مورد اخیر می‌توان گفت آن لام، نه لام ابتدائیت، بلکه لام مؤطه‌ی قسم است: لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ (الاعراف، ۱۸).

یادداشت مترجم بر چاپ دوم

چاپ اول کتاب عقل و وحی در قرون وسطی در سال ۱۳۷۱ منتشر شد و به سبب اهمیت موضوع کتاب، با اینکه درباره نسبت میان عقل و وحی در قرون وسطای مسیحی است، ولی چون از جهتی مبتلا به فکری اهل نظر ما نیز هست، در مدتی کوتاه نایاب شد.

مترجم را قصد آن بود که در ترجمه تجدید نظر کند و همچنین افتادگیها و کاستیهای موجود در چاپ اول را که عمدتاً به سبب کوتاهی دست وی از مراحل چاپ پیدا شده بود، اصلاح کند، ولی دل و دماغ و فرصت این کار را نداشت. تا اینکه ناشر فاضل انتشارات گروس، دوست محترم آقای سید مسعود زمانی، که جزو معدود ناشران اهل علم این دیار است و مجموعه‌ای را با نظارت نگارنده در مطالعات دینی جدید چاپ می‌کند، انتشار آن را در مجموعه فعلی مناسب دید و نگارنده را به چاپ دوم تشویق و ترغیب کرد. حاصل کار کتاب حاضر است که با تجدید نظر و حکم و اصلاح و حروفچینی مجدد منتشر می‌شود.

در مورد پاورقیها باید متذکر شوم که ژیلسون در انتهای متن اصلی کتاب در بخشی تحت عنوان "ملاحظات" کتب و مقالات مرجع مطالب مندرج در متن را ذکر کرده و در چند مورد اندک نیز بعضی نکات توضیحی را یادآور شده است، ولی چون منابع وی غالباً به زبان

اصلی و در بسیاری موارد به زبان لاتین است و از دسترس خواننده فارسی زبان به دور است، فقط نکات توضیحی آن ترجمه شد. لذا پاورقیهای معدودی که به اسم ژیلسون ختم می شود، مربوط به وی است، ولی در بقیه موارد، نوشته های توضیحی مترجم است که به مناسبت موضوع بر متن اصلی کتاب افزوده شده است؛ که امیدوارم برای خوانندگان سودمند افتد.

بمنه و کرمه